

Mål & Mæle · 4

23. årgang, december 2000

Malte eller malede?

Hvad er forskellen? hvis der altså er nogen?
Læs om det side 2

Orientering

Mennesket har formentlig altid haft brug for at orientere sig i forhold til den omgivende verden: nord, øst, syd, vest. Og i forhold til sin egen krop: højre, ventre. Læs om orienteringsordene i de germanske sprog side 5

Majonæsekrigen

I agurketiden 1985 udbrod den såkaldte majonæsekrig. Det var en ophidset pressedebat om nogle ændringer i den danske retskrivning i den Retskrivningsordbog som udkom året efter. Læs en frontberetning side 8

Sproglig høflighed

Når vi vil have andre til at gøre noget for os, udtrykker vi os som regel høfligt. Men hvorfor egentlig? I hvilke situationer skal vi formulere os særlig høfligt? Og hvilke muligheder giver sproget os? Læs side 14

Om sprogets alder

Anden del af artiklen om de indoeuropæiske sprogs alder, oprindelse og geografiske udgangssted. Side 24

Sprogligheder 2

Orientering 5

Majonæsekrigen
1985-86 8

Ku' du ikke lige? 14

Om sprogets alder .. 24

Talesproget kom før skriftsproget, og vi taler meget mere end vi skriver! Talesproget har også langt flere funktioner end skriftsproget; vi bruger det i flere situationer end skriftsproget.

Alligevel har skriftsproget højere status end talesproget. Blandt andet fordi vi har mange forskellige talesprog, men kun ét skriftsprog.

Kirsten Rask

SPROGLIGHEDER

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen, Pernille Frost og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Therese Brink-Jacobsen,
Mariendalsvej 12 B, 3. t.v.
2000 Frederiksberg

? Malet eller malt

For en del år siden hørte jeg i tv en speaker, Erik Danielsen tror jeg det var, i en omtale af et maleri bruge vendingen »billedet malt i 1637« og »kunstneren malte det i sit atelier«.

Eksemplerne er konstruerede, men brugen af *malte* og *malt* er rigtig nok. Den gang studsede jeg, og jeg så det også et par gange senere, men mente at det derefter var gået i glemmebogen.

Stor var derfor min forbavselse da jeg i en bog om Goya, udgivet i Bonn 1999 og oversat til dansk i 2000, stødte på følgende udtryk: »Senere malte han aldrig nogensinde et religiøst billede ...« (s. 23) og »Goya malte dette billede ...« (s. 27) og »Ofte ved man kun lidt om de malte personer« (s. 60). Men der er ikke konsekvens, hvilket følgende par eksempler viser. »Goya har malet sig selv« (s. 26) og »Det blev malet ...« (s. 38).

På mig virker formen *malte* utrolig

krukket. Det virker som om man vil understrege at der sandelig er forskel på en håndværker der *malede*, mens en kunstner *malte*. Hvordan mon denne bøjningsform *malte/malt* er opstået, og er der tegn på at formen vil vinde indpas i nutidssprog i forbindelse med omtale af malerier?

Niels Holck
Skive

! Der er vist egentlig ikke så meget at sige om formerne *malte* og *malt*. Det er kun kunstmalere og kunstkendere der bruger dem. Vi andre siger og skriver *malede* og *malet*. Uanset om det drejer sig om plankeværker eller malerier.

Vi har en parallel i udsagnsordet *svejse*. Fagfolk siger og skriver *svejste* og *svejst*. Mens folk uden for erhvervet nok bruger formerne *svejsede* og *svejset*.

I andre tilfælde er der ingen forskel i brugen af de konkurrerende former. Nogle siger *gabte* og *gabt*, *nævnte* og *nævnt*, mens andre foretrækker *gabede*, *gabet*, *nævned* og *nævnet*. Her er der ikke forskelle som har med et eller andet fag at gøre.

Det har vi til gengæld i ordet *sprogbrug*. Sprogforskere er enige om at sige og skrive *sprogbruget*, mens de fleste uden for faget vistnok foretrækker *sprogbruget*, i overensstemmelse med *landbruget*, *skovbruget*, *forbruget*, *agerbruget* osv. Og tilsvarende: Det hedder normalt *sætningsopbygningen* – undtagen blandt sprogfolk. Vi er enige om at det rette ord er *sætningsbygningen*.
EH

? Nogen og nogle

Jeg har fornemmelsen af at ordet »nogen« er ved at dø ud. Skyldes det at folk ikke kan hitte ud af brugen – underforstået forskellen mellem »nogen« og »nogle« – og så konsekvent anvender »nogle«? Det virker til tider aldeles tosset. Det er ikke kun såkaldt almindelige mennesker som synder med det, journalisterne mestrer heller ikke den rette brug. Seneste eksempel jeg er faldet over findes i en artikel i Berlingske Tidende den 8. maj, hvor Inge Kjær Sørensen skriver om en herboende kineser. En sætning i slutningen af artiklen lyder: »Indien synes den seriøse Lin Hua dog ikke, at han kan komme nogle vegne med ...«.

Kan vi gøre noget ved denne tendens?

*Agnes Licht
Fredensborg*

! Det er rigtigt at man har store kvaler med at finde ud af forskellen mellem *nogen* og *nogle*.

Den naturlige udtale af begge ord er *noen*, men med den forskel at stavemåden *nogen* svarer til en trykstærk udtale med betydningen 'mere end nul' (jf. engelsk *any*): »Har du nogen frimærker?«. Mens *nogle* svarer til en tryksvag udtale med betydningen 'mere end to, et par stykker' (jf. engelsk *some*): »Har du nogle frimærker?«

Det er noget som alle med dansk som modersmål behersker i talesproget, men nogle bliver usikre når de skal skrive ordene, og så vælger de for en sikkerheds skyld den mest unaturlige stavemåde *nogle* – for det er sgu nok det rigtige.

Når *nogen/nogle* står alene, altså uden et navneord efter, er det altid trykstærkt, men der er den samme betydningsforskel: *er der nogen der mener det? der er nogle der mener det.*

Problemet er behandlet i M&M 4. årg. nr. 1, 6. årg. nr. 1 og 11. årg. nr. 4. Derfor gør vi ikke mere ud af det i denne sammenhæng.

Om vi kan gøre noget ved denne tendens? Næppe. Folk elsker at brokke sig over andres dårlige sprog, men kun meget få orker at benytte sig af gode håndbøger og vejledninger for at undgå deres egne fejl.

EH

? Laveste fællesnævner

»De kappes om at producere udsendelserne efter lavest mulige fælles nævner« er sidste skud efter udtrykket »Udsendelsens indhold er valgt efter laveste fællesnævner«. Hvad er nu det?

*Ib Deleuran
Brabrand*

! Det er udsendelser og indhold, som alle kan følge med i. Udtrykket *laveste fællesnævner* bruges nedsættende om især kulturelle emner, hvor man selv mener at befinde sig på et højere niveau. Det kan være svært at se den talmæssige logik i udtrykket, fordi den laveste fællesnævner for brøker altid vil være tallet 1. Men fortvivl ikke. Der er så mange sproglige udtryk, som det er svært at se noget logisk i. Udtrykket *laveste fællesnævner* er tidligere behandlet i Mål & Mæle, fx 17. årg. nr. 4, side 3, og i 18. årg. nr. 1, side 6–7.

CE

! Det gode øje

I tilknytning til den fortræffelige artikel »Motsatte betydningsvarianter« i Mål & Mæle nr. 3/2000 vil jeg gerne gøre opmærksom på endnu en vending, der er ved helt at skifte betydning.

Det er »at have et godt øje til«, der for folk som mig har en negativ betyd-

ning. Det fremgår også af »Bevingede ord«, der belyser det med en ordveksling i Folketinget, hvor den slagfærdige redaktør C. St. A. Bille i 1864 sagde om et forslag fra justitsministeren, at denne vistnok havde »et godt øje til pressefriheden såvel som til andre friheder her i landet.« da formanden for Folketinget påtalte udtrykket, svarede Bille: »Jeg bøjer mig for den ærede formands mening og skal da erklære, at ministeren *ikke* har noget godt øje til pressefriheden!« Den elegante sproglige ændring blev naturligvis hilst med latter.

I dag vil mange nok have svært ved at forstå den. I december 2000 har jeg

faktisk set hele to agtværdige mennesker bruge udtrykket »have et godt øje til« i positiv mening.

Den ene er højskoleforstander Jørgen Carlsen, Testrup ved Århus, som i Højskolebladet for 1. december skriver om Asger Jorn: »Han havde et godt øje til Grundtvig og højskoletraditionen i forskellige af de skrifter, han udgav under overskriften »Skandinavisk Vandalisme«.

Den anden er Jyllands-Postens kulturredarbejder Lars Ole Knippel, som den 5. december skriver om kunstneren Svend Wiig Hansen og Esbjerg: »Denne estimerede kunstner og byen har altid haft et godt øje til hinanden«.

*Sven Skovmand,
Ørum, Djurs*

Mål & Mæle

ISSN 0106-567X

Redaktion:

Carsten Elbro, Pernille Frost,
Erik Hansen, Ole Tøgeby.

Tegninger: Hanne Simone

Ekspedition og produktion:

Elbro-Tryk
Håndværkervej 10
Postboks 3072
6710 Esbjerg V
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 168,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til:

*Therese Brink-Jacobsen,
Mariendalsvej 12B, 3. t.v., 2000 Frederiksberg*

Hjemmeside: www.cphling.dk/Maal+Maele

Orientering

Mennesket har altid haft brug for at orientere sig. Dels sammen med andre mennesker som man skal vise eller spørge om vej; det er verdenshjørnerne. Dels i forhold til sin krop; det er højre og venstre.

Når det drejer sig om verdenshjørnerne, kan vi konstatere at ordene for *nord*, *syd*, *øst* og *vest* ligner hinanden påfaldende i de vesteuropæiske sprog. Det hænger ikke bare sammen med at de har fælles udspring, for trods fælles ursprog er der som bekendt sket store afvigelser mellem sprogene. Men den dag i dag hedder *nord*, *syd*, *øst*, *vest* på fransk *nord*, *sud*, *est*, *ouest* – og tilsvarende i de andre romanske sprog. Det må hænge sammen med at vejfarende og søfolk har været klar over at det gjaldt liv og død at være enige om verdenshjørnerne.

Man regner med at disse fælleseuropæiske ord for verdenshjørnerne i deres oprindelse er germanske, dvs. den sproggren der omfatter tysk, nederlandsk, engelsk og nordisk. Når de germanske ord for verdenshjørnerne har bredt sig til de romanske sprog, fx fransk, spansk, italiensk, og har afløst de romanske betegnelser, som kendes fra latin, så er forklaringen nok angelsaksernes hærgen på den franske nordkyst et par århundreder før vi begyndte på at sætte årstal på begivenheder i Danmarks historie.

Øst

Man *orienterer* sig. Ordet *oriens* er latin og er en afledning af verbet *oriri*, som

betyder 'stå op', og naturligvis er det dagens kosmiske hovedbegivenhed det drejer sig om, nemlig solopgangen.

Det er nu et andet ord der ligger bag *øst*. Ordet går tilbage til et gammelt ord med betydningen 'morgenrøde'. Det er beslægtet med det latinske ord *aurum*, der betyder 'guld'. Og selvfølgelig også med *aurora*, som betyder 'morgenrøde'. Og med latin *auster*, der sært nok betyder 'søndenvind' og i øvrigt indgår i *Australien*, det sydlige kontinent.

I øvrigt også med den nordiske betegnelse *øre*, som engang var en værdi-angivelse i guld.

Nord

Når man i bøn eller ved en arbejdsdags begyndelse står med ansigtet mod øst, er *nord* til venstre. Men også ordet for dette verdenshjørne har med solen at gøre.

Ordet har intet slægtskab med *ned*, men har dunkle rødder i et ord som faktisk synes at betyde 'nede', 'borte' eller 'venstre'. Nord er den retning hvor solen ikke viser sig i Europa, og hvis man møder dagen med ansigtet mod øst, så er betydningen 'venstre' ganske nærliggende.

Syd

Syd er selve sol-ordet. Dets historie er meget kompliceret, men det går igen i hele Vesteuropa, og den oprindelige betydning er 'solretningen'. Det behøver vist ingen nærmere forklaring.

I de nordiske sprog har vi formen *sol*, mens engelsk og tysk har hhv. *sun* og

Sonne. Formen med *n* kender vi i dansk fra ordene *søndag* og f.eks. *søndenvind* og *Sønderborg*.

De romanske sprog har som nordisk former med *l*: fransk *soleil*, latin *sol*. Det gælder også græsk selvom det er lidt sværere at se: *helios* og *helium*.

Det er ikke sådan at *l* ændrer sig til et *n*, eller omvendt. Det ser snarere ud til at den samme stamme er afledt dels med en *l*-holdig, dels med en *n*-holdig endelse.

Vest

Der er egentlig kun lidt at berette om ordet *vest*, for det er ikke let at forbinde det med noget vi kender i sproget i øvrigt.

Men når man ransager sproghistorien, ser det ud til at roden i *vest* er et biord som betyder 'ned', eller 'bort'. Og det er naturligvis solnedgangen der har lagt navn til.

Ordet er sandsynligvis beslægtet med latin *vesper*, der betyder 'aften'.

Islandsk

Betegnelserne for verdenshjørnerne kan forbindes med hinanden, således at man kan graduere retningsangivelsen: *nordøst*, *sydsydvest* osv.

I islandsk har man nogle interessante varianter. Man har retningerne *landnordur* og *landsudur*, som betyder 'nordøst' og 'sydvest'. Og yderligere *út-nordur* og *útsudur* med betydningen 'nordøst' og 'sydøst'. Landnord og ud-syd osv.

Forklaringen er at det er betegnelser som stammer fra de folk fra Vestnorge der bosatte sig i Island. Nu giver det god mening: nord i retning af landet, nord i retning af havet osv.

Højre og venstre

Når det drejer sig om højre og venstre, er vi fælles om betegnelserne i de nordiske sprog, men i de andre germanske sprog er det andre ord der bruges. Kropens orientering er øjensynlig en mere privat sag.

Højre er en bøjningsform af et til-lægsord som ikke mere findes i dansk, men som kendes fra oldnordisk: *hagr*. Det betyder 'bekvem', 'egnet', og det indgår i ordet *behag(elig)*. Det vil sige at *højre* oprindeligt har betydningen 'den bekvemmere side', dvs. den bedste side, hvad der hænger sammen med at de fleste mennesker er højrehåndede.

På engelsk har vi *right* og på tysk *recht*, og det er samme forestilling der ligger bag: den rigtige side.

Men så er der *venstre*.

Hvis højre er den gode side, så må venstre jo være den dårlige. Det var muligvis engang ikke bare et spørgsmål om håndelag: Den venstre hånd og det venstre ben fungerer hos de fleste ikke helt så smidigt og sikkert som højresiden. Men man har øjensynlig i det hele taget forbundet venstre side med det uheldsvangre og farlige.

Derfor har man fundet på et tabuord for at slippe for at nævne det farlige. *Venstre* synes at indeholde stammen *ven-*, sådan at ordets betydning er 'den venligste, bedste side'. Det vil sige at *venstre* efter denne tolkning betyder, men ikke betegner, det samme som *højre*.

Det er en lidt anstrengt forklaring, men sproghistorien har ikke noget bedre bud.

Engelsk har *left* i betydningen 'venstre'. Oprindelsen er usikker, men det kan være et ord som på et gammelt sprogrtrin betød 'svag', 'værdiløs'. Det synes ikke at kunne forbindes med noget i moderne engelsk.

På tysk hedder det *link*. Også her er oprindelsen uvis. Ordet kan muligvis sættes i forbindelse med et nu forsvundet tysk ord med betydningen 'lam' eller 'svag'. Eller evt. med et ord der betød 'skæv' eller 'bøjet', den stamme vi har i tysk *Gelenk* 'led'. Det ville svare til at stammen *kejt-* i *kejthåndet* muligvis er et ord der betød 'skæv' eller 'tilbagebøjet'.

Der er noget mystisk over hele linjen med det ord som betegner det modsatte af højre.

Højre- og venstreorientering

Ordene *højre* og *venstre* bruges også om politiske holdninger og om politiske partier.

Udgangspunktet er nationalforsamlingen i Frankrig 1789, den der udløste revolutionen. Her sad royalistene, også

kaldet aristokraterne, på dirigentens, ordførerens, højre side, mens tredje-stand, dvs. de oprørske, sad i salens venstre side.

Således gik det til at *højre* kom til at betyde 'konservativ' og *venstre* kom til at betyde 'revolutionær' eller i det mindste 'samfundskritisk'.

Højre var indtil 1915 navnet på det parti som nu hedder Det Konservative Folkeparti. Dets medlemmer og vælgere var for en stor dels vedkommende godsejere og andre store jordbesiddere. I opposition til dem stod bondepartiet *Venstre*, som repræsenterede den almindelige landmand – uden at være specielt venstreorienteret.

Det gælder nok stadig: Der er ikke mange venstreorienterede i partiet venstre.

*Erik Hansen, f. 1931
professor i dansk sprog*

Majonæsekrigen 1985-86

– om danskernes holdning til og viden om retstavning

For godt 15 år tilbage raserede der – som mange sikkert erindrer – en sand krig i de danske medier: *majonæsekrigen*. Baggrunden for denne heftige mediedebat var en meddelelse fra Dansk Sprognævn om, at retstavningen med den kommende udgave af Retskrivningsordbogen ville blive justeret på en række punkter. Bl.a. ville en række låneord fra det kulinariske område få en dansk stavemåde som alternativ, fx ville *mayonnaise* fremover også kunne staves *majonæse*, *pie* ville kunne staves *paj*, og *roastbeef* ville få sideformen *rostbøf*. Varslingen af de nye stavemåder affødte i hundredvis (539 for at være helt nøjagtig!) af avisskriverier fra indignerede danskere, der var stærkt utilfredse med, at deres børnelærdom øjensynligt degenererede.

Men hvorfor overhovedet beskæftige sig med en retskrivningsdebat, der for længst er overstået? For det første, fordi kritikpunkterne i debatten er mindst lige så aktuelle i dag som for 15 år siden (hvad de typiske kritikpunkter var, vil jeg opsummere i det følgende). For det andet, fordi ingen efterfølgende har ræsonneret over, *hvem* der vandt krigen, eller har set nærmere på argumenterne i debatten. Fandtes der f.eks. i debatindlæggene sædvanligvis en argumentation, der kunne forsvares ud fra de til enhver tid gældende principper for dansk retstavning?

Jeg vil indlede med at opridse, hvorfor majonæsekrigen opstod, og hvad den i det hele taget gik ud på, for derefter at inddrage et par eksempler på ar-

gumentation i debatten. Ud fra udvalgte eksempler vil jeg se på, om argumentationen i debatindlæggene på nogen måde stemte overens med principperne for dansk retstavning. Sluttelig vil jeg give mit bud på, hvilken lære man kan drage af majonæsekrigen.

Optakten til stridighederne og debattens videre forløb

9. juni 1985 var en væsentlig dato i majonæsekrigens historie. Den dag blev der i flere aviser bragt et interview med formanden for Dansk Sprognævn, Erik Hansen, hvori han berettede om ændringerne i den forestående udgave af Retskrivningsordbogen (benævnes herefter RO). Flere ændringer blev nævnt. Fx ville en del staveformer, som omhyggelige danske sprogbrugere længe inden havde taget forskud på, fx 'farvel' og 'selvom' (før kun 'far vel' og 'selv om'), blive indført som alternativer til staveformerne i RO fra 1955. En række stavefejl ville dermed blive afkriminaliseret.

Blandt ændringerne kom Erik Hansen som nævnt også ind på, at en del ord på det kulinariske område ville få fordanskede stavemåder som valgfri sideformer til de fremmede stavemåder, fx ville stavemåder som 'rostbøf', 'remulade' og 'majonæse' blive tilladt. Disse alternative stavemåder af fremmedord skulle senere vise sig at blive hele kerne i diskussionen af den forestående RO-udgivelse.

Aviserne var i begyndelsen udelukkende positive over for nyhederne i RO.

Den positive interesse varede imidlertid meget kort tid; fra den 11. juni 1985 og i månederne herefter kunne man dagligt læse adskillige læserbreve, artikler og ledere, hvis forfattere harcelerede kraftigt over de bebudede ændringer.

Argumenterne i debatten

Weekendavisen bragte den 11. juni 1985 et længere læserindlæg af Oluf Lauth, Skive, med overskriften »Retsskrivning«. Oluf Lauth opponerer heri mod de bebudede ændringer i retstavningen og kommer med flere påstande for sit hovedsynspunkt: at de valgfri former er uhensigtsmæssige. Eksempelvis anfører han, at *»Hvad der især har undret mig i forbindelse med de bebudede ændringer er, at nogle fremmedord åbenbart skal til at skrives med en slags lydskrift. Denne dårskab har vi hidtil undgået på dansk (...)«*.

Oluf Lauth tror øjensynligt, at det kun er et fåtal af fremmedord, der tillempest dansk, og at fordanskning af fremmedord er noget pure nyt. At adskillige fremmedord gennem tiden er tillempest dansk ortografisk mønster, behøver man ikke at være dansklærer for at vide – faktisk er det nok snarere en fordel, hvis man ikke er dansklærer (Oluf Lauth nævner, at han selv er »gammel dansklærer«, se nedenfor), jf. følgende kommentar af Erik Hansen: *»Men vi interesserer os ikke for, hvad skvaddehovederne skriver. Feks. betyder det intet for os, hvad dansklærerne skriver, for det er en kendt sag, at de ikke kan stave«* (Aalborg Stiftstidende den 17/7-85).

Oluf Lauth røber andetsteds sin ortografiske inkompetence: *»Som gammel dansklærer ved jeg, at de dårlige stavere fantasifuldhed ingen grænser kender, når det drejer sig om at stave et ord*

forkert. At eksempelvis spag(h)etti for fremtiden kan staves uden h, indebærer ikke, at ordet vil blive stavet rigtigt. Der vil fremdeles være mulighed for at »glemme« g eller stave spaghetti med eet t«. Oluf Lauth punkterer jo så at sige sin egen påstand, i og med at han ikke selv udviser nogen fantasifuldhed, når han staver forkert: Han skriver 'eet' for 'ét', men der er så mange andre, der staver forkert på den måde.

Udsagnet er et forsøg på at opstille, hvad man vil kalde et autoritetsargument, idet Oluf Lauth nævner, at han er dansklærer, og herved underforstår, at han véd, hvad han taler om. Problemet med, at han nævner sin profession, og med autoritetsargumenter i det hele taget, er, at modtagers tillid til, accept og beundring af afsender tages for givet. Men hvis man mener, at dansklærere ikke nødvendigvis er særligt beføjede til at udtale sig om retsskrivningsspørgsmål, falder afsenders troværdighed (hans *etos* svækkes).

At Oluf Lauth tilsyneladende ikke er bekendt med principperne for dansk ortografi, herunder »Bekendtgørelse nr. 24 af 27. februar 1892 fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet om Retskrivningen« (som er retningsgivende for, hvordan Dansk Sprognævn fordansker stavningen af fremmedord), fremgår af udlægningen som helhed, fx viser følgende ytring det: *»Herefter lurer jeg på, om kompetence for fremtiden må staves kompetance, for sådan staves det jævnlige«*. Hvis Oluf Lauth havde studeret 1892-bekendtgørelsen, ville han vide, at 'kompetence' aldrig kan blive til 'kompetance' (efter § 21 stk. 2 skal stavelsen 'en' bevares). Traditionsprincippet (som siger, at en væsentlig begrundelse for en stavemåde er, at den allerede findes i sprogbrugen) går også imod 'kompetance'-stavemåden, da

'kompetence' har eksisteret længe i dansk.

Typiske fejlantagelser

Karakteristisk for den overvejende del af debatindlæggene var en præsupponerende indgangsvinkel – dvs., at modtageren blev påduttet en bestemt holdning eller påtvunget et bestemt udgangspunkt. Et eksempel herpå var Stine Kronbaks læserbrev den 14. juni 1985 i Politiken, hvori hun stiller de retoriske spørgsmål »Hvorfor i alverden skal det danske sprog nu laves om« og »hvorfor skal ordene nu staves som de udtales?«. Udsagnene rummer præsuppositionerne, at det danske sprog vitterlig skulle laves om, og at der ville blive indført ortofonisk stavning. Ingen af delene var imidlertid tilfældet (der var som nævnt reelt kun tale om et par småjusteringer af stavningen).

Den 11. juni 1985 lød det i Jyllands-Postens leder: »*Det pædagogiske ræsonnement (eller ræsonnemang) bag reformen må være, at når tilstrækkelig mange i tilstrækkelig lang tid har gentaget de samme fejl, bør man legalisere fejlene. Underlig tanke, for dersom der nu viser sig en folkeafstemning (f.eks. blandt skolelever) for, at to og to er fem, så må det vel på et eller andet tidspunkt få afsmittende effekt på den hidtidige brug aftalsystemet*«. Der er tale om det, man inden for argumentationsanalyse kalder for et generaliseringsargument eller et induktivt argument, dvs., at der sluttes fra del til helhed: Vurderingen lyder, at når man vil legalisere stavfejl (i øvrigt endnu et eksempel på en fejl-agtig præsupposition), vil man nok også legalisere regnefejl. Denne form for argumentation er et eksempel på appel-formen patos, som navnlig er effektiv over for modtagere, der i forvejen er enige med afsender. Det vil altså ofte

være en problematisk og påduttende appelform i en avisartikel, da man jo her netop ikke ved, præcis hvem man skriver til.

Øjensynligt har lederskribenterne inset imod stavemåden 'ræsonnement' – nok snarere tværtimod, eftersom de i en parentes skriver 'ræsonnemang' for at pege fingre ad det, de *tror* er Sprognævnets plan, nemlig at indføre en ortofonisk stavning. Dette vidner om en stor udvidenhed om dansk ortografi. Den tilsyneladende accept af stavemåden 'ræsonnement' stemmer ikke overens med lederskribenternes ellers så negative holdning til fordanskning af fremmedord; 'ræsonnement' er jo netop blevet fordansket fra det franske 'raisonnement'. Det er således helt efter 1892-bekendtgørelsen om dansk retstavning (som er gældende den dag i dag), at 'raisonnement' er blevet til 'ræsonnement' – og i øvrigt ligeledes, at fx 'majonæse' indføres (ganske vist som sideform) til 'mayonnaise'.

Majonæsekrigens endeligt

Skønt den mest hektiske del af debatten var overstået i løbet af et par måneder, var der lige frem til RO 86's udgivelse, den 25. september 1986, af og til kommentarartikler at læse om sagen. Debatten varede altså mere end et år. Til sammenligning skal nævnes, at diskussionen om, hvorvidt substantiver skulle skrives med stort begyndelsesbogstav, stod på i 200 år!

»*Antallet af debatindlæg er meget stort, og debatniveauet er tilsvarende meget lavt. Der er vel næppe noget retskrivningsspørgsmål der i højere grad passer med karakteristikken 'det er ingen sprogdebat, det er slagsmål' end netop dette (...)*«. Beskrivelsen af debatten i dette citat rammer essensen af majonæsekrigen særdeles godt. Imidlertid

er det rent faktisk slet ikke majonæsekrigen, der omtales her; derimod er det den ovenfor omtalte debat om substantivernes begyndelsesbogstaver. Citatet stammer fra Henrik Galberg Jacobsens bog »Sprogrøgt i Danmark i 1930'erne og 1940'erne« fra 1973 og er altså forfattet mere end 10 år før majonæsekrigens opkomst. Karakteristikken kom ikke desto mindre til at passe endnu bedre på den senere majonæsekrig, for hér var der i høj grad vitterlig tale om slagsmål snarere end om sprogdebat!

Gøres fejl til norm?

Den 26. juni 1985 bragte Berlingske Tidende et læserindlæg af stud.merc. Peter Sørensen. Heri lød det bl.a.: *»Det er tanken, at hvis en stor del af befolkningen, måske på grund af manglende stavekundskaber, opfinder deres egne stavemåder, og stavefejlene er af generel karakter, må man tilpasse retskrivningsreglerne hertil«*. Hvis det forholdt sig sådan, ville den danske retskrivning unægtelig være i modstrid med traditionsprincippet, som ønsker at sikre stabilitet i skriftbilledet. Det er ifølge dette princip netop vigtigt, at forskellige generationer uden større problemer kan læse hinandens tekster. Og det ville vanskeliggøres, hvis man jævnligt tilpassede retskrivningsreglerne efter almenhedens stavefejl – også selv om det var en stor del af befolkningen, der begik fejlene. Kun, hvis der er tale om sikre og omhyggelige sprogbrugeres fejl, og hvis disse fejl i øvrigt passer med de generelle strukturregler for dansk retskrivning, gøres fejlene med tiden til norm.

Hvis folk kunne stave, som det passede dem – sådan som Peter Sørensen fremturede i citatet ovenfor – ville det ofte stride mod det fonematiske princip. Dette princip udtrykker, at der skal være

en vis overensstemmelse mellem udtalen af et ord og stavemåden af samme. Hvis man stavede, som man nu engang synes, at et givent ord skal udtales, ville man jo for det første få en hel masse stavemåder, eftersom udtalen varierer en hel del, for det andet foreskriver det fonematiske princip, at én lyd skal svare til ét bogstav, og det ville man ikke altid kunne regne med, hvis alle stavede, som det passede dem.

Peter Sørensens påstand ville endvidere ofte være i modstrid med det morfematiske princip, som sikrer en vis konsekvens i det enkelte bøjningselements skrivemåde: Hvis stavefejl som fx 'lae' for 'lagde' og 'prastkrau' for 'præstekrave' blev legaliseret, ville det være så godt som umuligt for skolebørn og andre, der skal lære at skrive, at gennemskue etymologien, fordi morfemerne ikke ville være konstante.

Hensynet til den internationale ortografi – herunder navnlig den nordiske – ville også blive svært at efterleve, hvis Peter Sørensens profeti om retskrivningen blev en realitet. Tillod man eksempelvis staveformer, hvor alle stumme bogstaver var slettet, og indførte mere eller mindre ortofonisk stavning, ville det fjerne dansk yderligere fra de øvrige nordiske sprog. Dansk er nemlig i dag det af de nordiske sprog, der mht. udtalen har fjernet sig mest fra det oprindelige fællesnordiske sprog, så staveformer, der afspejlede udtalen, ville ret ofte være gådefulde for Nordens øvrige borgere.

Alt i alt må man om argumentationen i Peter Sørensens debatindlæg sige, at den ikke er understøttet af principperne for, hvordan den danske retstavning er indrettet.

Redelig argumentation var en sjældenhed i majonæsekrigen. Det fremgik nok

bedst af de utallige eksempler på lægmænds læserindlæg, men også af en sprogforskers indlæg; nemlig Jens Normann Jørgensens kronik i Weekendavisen den 19.-25. september 1986. Hans hovedpåstand var, at Sprognævnet fejlbedømte befolkningens og pressens interesse for de bebudede staveændringer og således blev taber i krigen: *»Møderne mellem ministre og Sprognævn gav ikke anledning til væsentlige omarbejdelser i ordbogens substans. Det gjorde ministrene sig heller ikke til talsmænd for, de var helt på det rene med sagens sammenhæng, da den først blev forklaret. Alligevel fremstår Sprognævnet som krigen store taber«.*

Den sidste linies udsagn, som tillige er kronikkens hovedpåstand, er et eksempel på en påstand i dagligsprogets betydning, nemlig et *postulat*. Der er intet som helst uimodsigeligt belæg – heller ikke i kronikken i øvrigt – for, at Sprognævnet skulle have tabt krigen. Tværtimod blev samtlige af de 12 ord, der »rystede Danmark« (omtales senere i artiklen), og de knap 500 øvrige ændringer endeligt accepteret af politikerne og kom følgelig med i RO 86. De eneste af de oprindeligt planlagte ændringer, der *ikke* blev realiseret, var *-ie*-formerne (fx skrivemåden 'et gymnasie' for 'et gymnasium').

En misforståelse, ingen ville slippe

Mange havde fået den opfattelse, at Sprognævnet ville indføre ortofonisk stavning – dvs. en lydskriftnær retstavning – og at stavefejl generelt set ville blive ophøjet til korrekt sprog. Lige så mange udtrykte utilfredshed med udsigten til dobbeltformerne (folk tænkte øjensynligt ikke på, at der *altid* har eksisteret dobbeltformer i dansk retstavning!). Nogle troede, at der var tale om

en ny retstavningsreform på linie med reformen i 1948, hvor vi fik 'å' i stedet for 'aa', datidsformerne 'kunne', 'skulle' og 'ville' i stedet for 'kunde', 'skulde' og 'vilde' og påbud om at skrive substantiver (navneord) med lille i stedet for som tidligere med stort begyndelsesbogstav. Endelig mente en del, at sproget ville blive forfladiget, og at det var uønsket, »at alle og enhver lige pludselig kunne stave de sværere ord korrekt«.

Undervejs i debatten kom Sprognævnets formand, Erik Hansen, med sit bud på en forklaring på foragten for de nye stavemåder: *»Det skyldes da simpelthen, at folk siger: Det, jeg har lært med stort besvær, det er der ingen, der skal komme og tage fra mig. For så kan jeg ikke hævde mig over for dem, der ikke kan stave (...)«* (Aalborg Stiftstidende d. 17/7-85).

Jeg har skrevet specialeafhandling om majonæsekrigen og havde som hovedformål at finde frem til, om der var tale om håndgribelig argumentation i en samling indlæg, som jeg betragter som repræsentative for retskrivningsdebatten anno 1985-86: majonæsekrigen. Til formålet anvendte jeg den engelske filosof og logiker Stephen Toulmins argumentmodel, som han beskriver den i sin bog *»The Uses of Argument«*. Modellen (som er oversat til dansk af retorikerne Merete Onsberg og Charlotte Jørgensen i deres bog, *»Praktisk argumentation«*) gør det muligt at fremstille relationerne mellem forskellige argumentatoriske elementer, men rummer imidlertid ikke noget bud på, hvad der gør nogle praktiske argumenter acceptable, andre ikke. Overvejende gælder det vel, at jo større indsigt man har om et givet emne, jo stærkere argumenter kan man opstille. Dermed være ikke sagt, at man automatisk opnår modta-

gers tilslutning til sin(e) påstand(e), fordi man ved, hvad man taler om. Tværtimod, kunne man fristes til at sige! Selv efter at medlemmer af Dansk Sprognævn havde forklaret sig i medierne om de bebudede retstavningsændringer, fortsatte læserbrevsstormen nemlig ufortrødet med de samme indignerende og skråsikre fremstillinger. Generelt interesserede debattørerne sig ikke en kende for kendsgerninger og sagkundskab, men mere for jugementer, fornemmelser og aversioner.

Hvorfor udbrød majonæsekrigen?

At medierne fra begyndelsen interesse-rede sig for de nye staveformer, var ikke så besynderligt. Det overraskende var derimod, at den kommende mediedebat kom til at dreje sig om en ganske lille del af de bebudede ændringer, nemlig dem, som Erik Hansen omtaler i sin artikel »Tolv ord, der rystede Danmark« (»Nordisk Tidsskrift för vetenskap, konst och industri«, 1985). Heri opstiller han en »hadliste«, der indeholder majonæsekrigens kernestridspunkter. Ordene var: **jogurt, konjak, krem, majonæse, paj, remulade, resurse, risalamande, rostbøf, spaghetti, vanilje og wienersnitzel.** »Disse nystavninger er øjensynligt alle danske læserbrevsskribenter enige om at afsky (...)« skriver Erik Hansen, og han pointerer, at det udelukkende er disse 12 ord, der vakte folks harme.

Da majonæsekrigen havde stået på et stykke tid, kom Erik Hansen med følgende udtalelse om 'majonæse'-stave-måden: »Havde jeg ikke nævnt det ord, havde vi ikke fået nogen debat... (...) jeg brugte kun majonæsen som et eksempel på en ændring, der ikke ligner de andre, vi laver«.

Hvorfor aviserne havde så forskellige opfattelser af, hvordan majonæse-

krigen havde udviklet sig, er vanskeligt at svare på, men faktum er i hvert fald, at flere aviser havde misforstået Dansk Sprognævns intentioner. De aviser, der proklamerede, at Sprognævnet havde tabt majonæsekrigen, hæftede sig ved, at 'mayonnaise' ville vedblive med at eksistere i RO 86. Dette så de som et tegn på, at Sprognævnet havde kapituleret over for modstanderne af 'majonæse'. Aviserne havde ganske enkelt ikke begrebet, hvad ideen fra Sprognævnets side hele tiden havde været – nemlig at indføre staveformen 'majonæse' som en *sideform* til 'mayonnaise' og *ikke* at forbyde sidstnævnte.

Hvis man – som sprogmanden Jens Normann Jørgensen – gerne vil finde en vinder af majonæsekrigen, må det utvivlsomt blive Dansk Sprognævn. På trods af måneders indædt strid og ministres indblanding blev RO 86 med nogle ganske få undtagelser, nøjagtig som Sprognævnet oprindeligt havde tænkt sig. Mayonnaise var og forblev majonæse – og omvendt.

*Therese Brink-Jacobsen, f. 1974
Cand.mag. i dansk, sproglig rådgivning
og kulturformidling*

Ku' du ikke lige?

– om at bede om hjælp på en høflig måde

Fra vores dagligdag kender vi utallige eksempler på den høflige sprogbrug. Chefer, kolleger, kunder, naboer, venner og familie – alle i vores omgangskreds finder som regel de høflige vendinger frem, når de vil have os til at gøre noget for dem. »Ku' du ikke lige?« var den formulering, som redaktøren Carsten Elbro brugte, da han ville have mig til at skrive artiklen her om sproglig høflighed. Og anmodningen var høflig nok til, at jeg indvilgede.

Men i andre situationer skal der mere til. For eksempel vil kun de færreste af os bruge en formulering som ovenstående, hvis vi vil have naboen til at rense tagrenderne. Her vil de fleste af os være mere høflige. Vi begynder at forklare os og udlover måske oven i købet en flidspræmie: »Du, vores tagrender trænger virkelig til at blive rensset, men jeg kan ikke klare det alene. Du kunne vel ikke hjælpe mig en times tid? Så giver jeg en middag«.

I andre tilfælde udtrykker vi os langt mere direkte. Det gælder blandt andet, når vi vil have vores familie eller nære kolleger til at gøre os en lille tjeneste. »Tager du telefonen?« spørger vi måske slet og ret, når den ringer. Hvis den bliver ved, kan vi blive direkte uhøflige: »Tag nu den telefon!« eller »Let så røven!« kan vi måske finde på at råbe.

Men hvorfor formulerer vi os som regel høfligt, når vi vil have andre til at gøre noget for os? Og hvorfor er det af og til helt i sin orden, at vi ytrer os mindre høfligt? Hvilke muligheder har vi i

det hele taget for at udtrykke os høfligt? Det handler denne artikel om.

At bede om hjælp er at handle

For at forstå, hvorfor og med hvilke virkemidler vi normalt udtrykker os høfligt, når vi beder andre om noget, må vi først se på anmodningen som sprogvidenskabeligt fænomen. Inden for sprogvidenskaben har særligt én retning interesseret sig for anmodningen, og det er sproghandlingsteorien.

Ifølge sproghandlingsteorien er sprogets væsentligste funktion ikke at informere, men derimod at udføre handlinger – sproghandlinger. Anmodningen er en sådan sproghandling. Når vi beder andre om at gøre noget for os, prøver vi at ændre på vores omgivelser, og dermed handler vi ved hjælp af sproget.

Men for at en anmodning skal gælde som en anmodning, er det ikke nok, at vi beder en anden om at hjælpe os med noget. Det skal også være noget, som den, vi beder om hjælp, er i stand til at gøre – og som han ikke selv har planlagt at gøre.

Hvis vores kollega er lige ved at tage telefonen, når den ringer, nytter det fx ikke, at vi beder vedkommende om at tage den – så gælder det ikke som en anmodning, men måske snarere som en provokation eller en vittighed. Det samme gælder, hvis vores nabo sidder i rullestol, og vi beder ham om at hjælpe med tagrenderne. Så gælder det ikke som en anmodning.

For at vores anmodninger skal du som anmodninger, må vi med andre ord

opfylde et sæt betingelser. Disse betingelser kalder sproghandlingsteorien for vellykkethedsbetingelser:

Indholdsbetingselsen:

Den person, vi spørger, skal udføre en fremtidig handling.

Forberedelsesbetingselsen:

Personen er i stand til at udføre handlingen og har ikke selv planlagt at udføre handlingen.

Oprigtighedsbetingselsen:

Vi vil gerne have personen til at udføre handlingen.

Den essentielle betingelse:

Anmodningen er et forsøg på at få personen til at udføre handlingen.

Den effektive vej til målet

Selv om alle anmodninger opfylder de samme vellykkethedsbetingelser, kan de antage mange forskellige sproglige former. Som illustreret i indledningen kan vi bede om hjælp på flere forskellige måder.

Det skyldes, at vi følger to forskellige og modstridende kommunikationsprincipper, når vi realiserer anmodninger: effektivitetsprincippet og høflighedsprincippet. I hvilken grad vi følger de to forskellige principper, afhænger af den situation, vi befinder os i. Det er altså i sidste ende situationen, der er bestemmende for, hvilke kommunikationsprincipper vi følger, og dermed også hvilke virkemidler vi bruger, når vi beder andre om hjælp.

Men lad os først se på effektivitetsprincippet. Effektivitetsprincippet er til forskel fra høflighedsprincippet et almengyldigt princip. Det er et princip, vi altid følger i en eller anden udstrækning, når vi taler sammen. Det kaldes for effektivitetsprincippet, fordi det

bygger på en antagelse om, at vi alle søger at nå et bestemt mål, når vi taler sammen.

Mere specifikt består princippet af fire samtaleregler, som vi så vidt muligt følger, når vi taler sammen:

Reglen om kvantitet:

Sig hverken mere eller mindre, end hvad der er nødvendigt i forhold til samtalels mål.

Reglen om kvalitet: Prøv at tale sandt.

Reglen om relation: Vær relevant.

Reglen om modus: Vær klar.

»Tager du telefonen?« er et eksempel på en anmodning, der i høj grad følger de fire regler. Først og fremmest følger anmodningens afsender reglen om kvantitet: Vedkommende siger stort set hverken mere eller mindre, end hvad der er nødvendigt i forhold til målet, nemlig at få modtageren af anmodningen til at tage telefonen. Skulle afsenderen sige mindre, kunne han spare et enkelt ord ved at give en lodret ordre: »Tag telefonen!«.

Reglen om kvalitet følges også – der er intet usandt i afsenderes udsagn – og anmodningen er tillige yderst relevant, forudsat selvfølgelig at telefonen ringer, når afsenderen fremfører den. Endelig følger afsenderen også reglen om modus eller form: Der er ingen tvivl om, hvad vedkommende mener med sit udsagn.

Som regel følger vi ikke de fire samtaleregler helt så nøje. Men fordi effektivitetsprincippet danner grundlaget for enhver samtale, kan vi ikke bryde reglerne. Vi kan kun afvige fra dem, og gør vi det, er der altid en særlig grund.

Samtalels sociale funktion

En af de væsentligste grunde til, at vi

indimellem afviger fra de effektive samtalerregler, er, at vi ikke kun bruger sproget til at nå vores mål. Sproget har også en social funktion, og det kommer til udtryk, når vi følger høflighedsprincippet. Høflighedsprincippet går ud fra, at vi tager hensyn til hinanden, når vi samtaler. Det gør vi efter nogle bestemte regler, og den vigtigste af disse er reglen om takt.

Taktreglen udmønter sig i fem skalaer, der vedrører samtalsituationen, og tilsammen fastsætter de lidt forenklet, hvordan vi bør udforme vores anmodninger, når vi befinder os i en bestemt samtalsituation. Skalaerne viser, at jo mere vi vil bebyrde modtageren med, jo højere status hun har i forhold til os, og jo mindre vi kender hende, desto flere valgmuligheder må vi give hende, og desto mere indirekte må vi realisere vores anmodning.

Hvis det er en stor tjeneste, vi vil bede modtageren af vores anmodning om at gøre for os, og hvis hun oven i købet har en højere status end os – det kan fx være en chef eller en ældre person – og hvis hun måske ikke engang kender os særlig godt, så bliver vi nødt til at være ekstremt høflige. Og det kan vi være ved at udtrykke os indirekte, for derved giver vi modtageren flere forskellige valgmuligheder.

Hvis vi fx vil have svigermor til at hjælpe med at rense tagrenderne, kunne vi spørge: »Jeg skal have rensat tagrenderne, men er lidt usikker på hvordan jeg skal bære mig ad. Ved du, hvordan man gør?«. Det er en anmodning, som svigermor også kan vælge at tolke som et spørgsmål – hun kan uden problemer besvare den ved at oplyse om, hvordan man renser tagrender. Hun behøver kun at tolke ytringen som en anmodning, hvis hun virkelig selv ønsker at hjælpe med at gøre arbejdet.

Anmodninger som denne afviger i høj grad fra effektivitetsreglerne: Den er hverken særlig klar, sand, relevant eller kort. Og faktisk bliver vi ofte nødt til at afvige fra de effektive regler, når vi vil bede andre om hjælp.

Det skyldes, at anmodninger altid indebærer nogle omkostninger for modtageren. Som tidligere forklaret er en af vellykkethedsbetingelserne for anmodningen nemlig, at modtageren ikke selv har planlagt at udføre den ønskede handling – ellers behøvede vi jo ikke at bede hende om det. Derfor er det altid besværligt for modtageren at gøre det, som vi beder hende om. Det betyder ifølge taktmaksimen, at anmodningen er uhøflig af natur, og det må vi altså kompensere for med en høflig, indirekte sprogbrug.

Dog gælder der visse undtagelser. Fx kan kolleger på en arbejdsplads have pligt til at gøre forskellige tjenester for hinanden – og ret til at pålægge hinanden dem. Derfor kan en direkte anmodning som »Den skal faxes!« fra en chef til hans sekretær ikke betegnes som uhøflig, skønt den indebærer nogle omkostninger for sekretæren.

Derfor er vi høflige

Selv om høflighedsprincippet ikke er et almengyldigt princip, følger vi det i langt de fleste samtaler, og det skyldes, at vi derved kan bevare det, man inden for sprogvidenskaben kalder for *face*. Face er den rolle, vi vælger at spille for at føle os respekteret af os selv og af andre. Der er her tale om et særligt rollebegreb, for i teorien findes der ikke noget jeg bag masken: Det er kun i kraft af face, at vores personlighed – og dermed også den sociale orden, som vi er en del af – eksisterer.

Derfor har vores face afgørende betydning, og det er grunden til, at vi

søger at bevare både vores eget og hinandens face. Det gør vi ved at følge nogle sociale regler, der på samme måde som høflighedsprincippet kræver, at vi tager hensyn til hinanden. Overtræder vi reglerne, risikerer vi at krænke hinandens face, og så må vi gøre en stor indsats for, at ingen taber ansigt, og den sociale orden bevares.

I den forbindelse er anmodningen særlig interessant, for den kan i værste fald indebære en dobbeltsidig facekrænkelse. På den ene side truer vi altid modtagerens såkaldte *negative face*, når vi beder hende om noget. Det negative face er betegnelsen for det behov, vi har for at gøre det, vi har planlagt i overensstemmelse med vores rolle. Som allerede nævnt har modtageren af en anmodning aldrig selv planlagt at gøre det, vi vil have hende til, og derfor truer vi altid hendes negative face, når vi beder hende om hjælp.

For at modvirke denne facetrussel kan vi realisere anmodningen indirekte. Derved giver vi modtageren flere valgmuligheder – som i eksemplet ovenfor, hvor det gjaldt om at få svigermor til at hjælpe med tagrenderne. Gør vi ikke det, risikerer vi, at modtageren giver os et direkte afslag. Dermed giver hun på sin side udtryk for, at hun ikke accepterer den rolle, som vi har valgt at spille som anmodningens afsender. Således truer hun på den anden side vores *positive face*, som er det behov, vi har for at blive bekræftet i vores rolle.

Det er baggrunden for, at vi normalt udtrykker os høfligt, når vi vil have andre til at hjælpe os med noget – også når det gælder kolleger, der har pligt til at hjælpe os. Helt i overensstemmelse med høflighedsprincippet's regel om takt søger vi at undgå den dobbeltsidige personlighedskrænkelse, som anmodningen potentielt kan medføre. Og derved

søger vi samtidig at bevare den sociale orden.

Indirekte former er de høfligste

Hvorvidt vi følger det ene eller det andet kommunikationsprincip, har betydning for, *hvordan* vi beder om hjælp. Jo mere vi vil følge høflighedsprincippet, jo mere indirekte bør vi også være. Og jo mere vi vil følge effektivitetsprincippet, jo mere direkte bør vi udtrykke os. Men hvad vil det egentlig sige at udtrykke sig indirekte? Og hvordan forstår vi indirekte sprogbrug? Hvordan realiserer vi indirekte sproghandlinger som anmodningen – og hvordan tolker vi dem?

Når vi udtrykker os indirekte, udfører vi flere forskellige sproghandlinger på én gang. Dels udfører vi en sproghandling på det bogstavelige plan, som kaldes den sekundære sproghandling, fordi den ikke udtrykker vores primære hensigt. Dels udfører vi den sproghandling, som vi egentlig mener – den primære sproghandling. »Vi skulle også lige have lavet en ny telefonliste« er fx på én gang en sekundær, bogstavelig konstatering af, at telefonlisten skal laves, og en primær anmodning til modtageren om at lave en ny telefonliste.

Jo mere indirekte vi realiserer vores anmodninger, jo flere tolknings- og dermed valgmuligheder giver vi modtageren – og jo høfligere er vi derfor også. »Gad vide, hvilket nummer den nye receptionist har« er fx en mere indirekte anmodning end ovenstående. Her behøver modtageren kun at lave en ny telefonliste, hvis hun er meget tjenstvillig. Ellers kan hun tolke ytringen på en række andre måder, fx som et spørgsmål om receptionistens nummer. Det giver hende en frihed til at spille den rolle, hun ønsker – en frihed til at bevare sit face.

Således kan vi tage mere eller mindre hensyn til vores modtager i overensstemmelse med høflighedsprincippet, ligesom vi kan udtrykke os mere eller mindre klart og direkte i overensstemmelse med effektivitetsprincippet. Alt efter graden af indirekthed kan vi med sprogforskernes udtryk realisere vores anmodninger *konventionelt* eller *ikke-konventionelt indirekte*.

Både effektivt og høfligt

I den konventionelle indirekte anmodning er der en helt klar og entydig forbindelse mellem den sekundære og den primære sproghandling. Det betyder, at modtageren ikke kan være i tvivl om, hvad afsenderen mener.

Hvis en kvinde til et middagsselskab sidder med et tomt glas i hånden og spørger sin bordherre: »Kan du nå rødvinen?«, vil kun den mest drilske bordherre svare: »Ja, det kan jeg godt« – uden at skænke op i hendes glas. For selv om ytringen på det bogstavelige plan er et simpelt spørgsmål om, hvorvidt bordherren overhovedet er i stand til at nå rødvinen, så ved de fleste af erfaring, at der her er tale om en indirekte anmodning.

Sagen er, at den konventionelle indirekte anmodning indeholder nogle ganske bestemte træk, som vi plejer at bruge, når vi vil bede andre om hjælp på en høflig måde. Netop fordi vi plejer at bruge de træk, er det nemt for modtageren at tolke vores anmodninger. De konventionelle indirekte anmodninger kan vi derfor tage i brug, når vi på én gang vil klargøre vores egne behov og vise hensyn til modtageren – når vi både vil følge effektivitets- og høflighedsprincippet.

Den måde, vi oftest udfører konventionelle indirekte anmodninger på, er ved at referere til de tidligere nævnte

vellykkethedsbetingelser for anmodningen. Blandt andet kan vi anmode indirekte på følgende konventionelle måder:

Indholds-betingelsen:

Ved at spørge om eller konstatere, at den person, vi spørger, vil udføre den ønskede handling, fx: »Lukker du vinduet?« eller »Du lukker vinduet«.

Forberedelsesbetingelsen:

Ved at spørge om eller konstatere, at personen er i stand til at udføre den ønskede handling, fx: »Kan du lukke vinduet?« eller »Du kan lukke vinduet«. Vi kan også spørge til modtagerens lyst eller vilje til at udføre den ønskede handling, fx: »Gider du at lukke vinduet?« eller »Vil du lukke vinduet?«.

Oprigtighedsbetingelsen:

Ved at konstatere, at vi gerne vil have personen til at udføre handlingen, fx: »Jeg vil gerne have, at du lukker vinduet«.

Mere høfligt end effektivt

Mens den konventionelle indirekte anmodning har faste, genkendelige former, kan den ikke-konventionelle type antage mange forskellige udtryk. Her er der altså ingen entydig forbindelse mellem den sekundære, bogstavelige sproghandling og den primære sproghandling. Ikke-konventionelle indirekte anmodninger kan med andre ord realiseres og tolkes på en række forskellige måder.

»Jeg fryser!« er et eksempel på en ikke-konventionel indirekte anmodning, der giver modtageren flere forskellige valgmuligheder. Fx kan modtageren her nøjes med at fokusere på afsenderens bogstavelige konstatering af, hvordan hun har det. Vælger han det, behøver han ikke at foretage sig ret meget. Men han kan også tolke ytringen

som en anmodning – enten om at lukke vinduet, at låne afsenderen en sweater, at skrue op for varmen eller noget helt fjerde afhængigt af den givne situation.

Ikke-konventionelle indirekte anmodninger kan være mere eller mindre konventionelle, og en endnu mindre konventionel anmodning kunne være: »Hvor har du købt dit vindue?«. Men fælles for dem er, at afsenderen blot omtaler noget i den pågældende situation, der har et eller andet at gøre med den handling, som afsenderen vil have modtageren til at gøre. På den måde får modtageren flere forskellige tolkningsmuligheder.

Når vi realiserer ikke-konventionelle indirekte anmodninger, tager vi altså i højere grad hensyn til modtageren, end vi klargør vores egne behov. Vi følger i højere grad høflighedsprincippet end effektivitetsprincippet – og vi respekterer på sin vis modtagerens face højere end vores eget.

Situationen er afgørende

Hvorvidt vi nu bør bede om hjælp på en direkte, konventionelt indirekte eller ikke-konventionelt indirekte måde, afhænger af situationen. En situation kan true modtagerens face mere eller mindre, og jo mere den truer modtagerens face, jo mere indirekte bør vi udtrykke os. Jo mere vi truer modtagerens face ved at bede hende om hjælp, jo mere må vi gøre for at bevare hendes face, og jo flere tolknings- og valgmuligheder må vi derfor også give hende.

Men hvordan kan vi vide, hvor stor facetruslen er? Sprogforskerne har opstillet en strategimodel, der går ud fra, at facetruslens størrelse afhænger af tre forhold – helt i overensstemmelse med høflighedsprincippet. For det første spiller det en rolle, hvor godt vi kender modtageren. For det andet er det vigtigt,

om vi er over- eller underordnet modtageren, der fx kan være en søn, en far, en chef eller en sekretær. Og for det tredje har det også betydning, hvor meget besvær modtageren har med at gøre det, som vi nu vil have ham eller hende til. Derudover er det afgørende, om modtageren har pligt til at gøre det, vi beder ham eller hende om.

Vil vi realisere en særligt facetruende anmodning, må vi for at bevare modtagerens face helt undlade at realisere den. Fx må en sekretær, der vil bevare sin chefs face, undlade at bede ham om tredobbelt lønforhøjelse. Ikke blot er hun underordnet chefen; med et sådant ønske vil hun også pålægge ham relativt store omkostninger, og dét endda givetvis uden at være berettiget til det.

Drejer det sig om en anmodning, hvis facetrussel er knap så stor, bør vi realisere den ikke-konventionelt indirekte, hvilket er den næsthøfligste strategi. En medarbejder, der vil på kommakursus, kan fx sige: »Ville det ikke lette dit arbejde, hvis jeg blev lidt bedre til at sætte kommaer?«. Også her er chefen overordnet, og samtidig er kommakurset ikke helt omkostningsfrit og måske strengt taget heller ikke berettiget. For at bevare chefens face bliver medarbejderen her nødt til at give chefen flere forskellige tolkningsmuligheder, der samtidig betoner chefens udbytte mere end hans omkostninger ved kommakurset. Det sker i overensstemmelse med høflighedsprincippet – men på bekostning af effektivitetsprincippet og medarbejderens egne behov.

Er anmodningens facetrussel derimod kun ganske lille, kan afsenderen realisere anmodningen klart og direkte. Fx kan en sekretær spørge en anden sekretær: »Hvilket nummer har Gurlis telefon?«. Selv om sekretæren spørger sin kollega direkte, er der ingen fare for, at

hun krænker hendes face. Dels er sekretærene jævnbyrdige og kender måske hinanden godt, dels er der tale om den ret overkommelige tjeneste at oplyse et telefonnummer. Derfor kan sekretæren trygt følge effektivitetsprincippet og dermed klargøre sin hensigt.

Endelig kan afsenderen, når anmodningens facetrussel ikke er så lille endda, realisere anmodningen konventionelt indirekte, hvilket uden sammenligning er den mest udbredte strategi. »Vil du være sød at skrive det her ind?«, er et eksempel på, hvordan en chef kan bede sin sekretær om hjælp på en utvetydig, men samtidig høflig måde, der også appellerer til sekretærens positive face, dvs. hendes behov for bekræftelse. Ligeledes kan en sekretær bede sin studentermedhjælp om hjælp ved at appellere til hans negative face, som er behovet for at kunne følge sin egen plan: »Jeg tænkte på, om du ikke kunne skrive det her ind, når du får tid?«.

Selv om der måske i begge tilfælde er tale om relativt store tjenester, indebærer ingen af anmodningerne alvorlige facetrusler. Dels har modtagerne pligt til at indvilge, dels er de underordnet afsenderne, som de måske tilmed kender godt. Derfor kan afsenderne her nøjes med at være konventionelt høflige – nemlig ved at referere til anmodningens forberedelsesbetingelse. De balancerer mellem effektivitets- og høflighedsprincippet og klargør dermed på én gang deres egne behov og tager hensyn til modtageren.

Anmodninger kan modificeres

Ud over at vi kan følge mere eller mindre høflige strategier – og dermed bede om hjælp på en mere eller mindre direkte måde – kan vi modificere vores anmodninger i den ene eller den anden retning. I forhold til den overordnede

strategi kan vi både udtrykke os lidt mere effektivt eller lidt mere høfligt. Faktisk findes der en lang række modificationsformer, som vi kan anvende for at give vores anmodninger netop den form, der passer bedst til den aktuelle situation.

Inden for sprogvidenskabens skelner man mellem intern og ekstern modifikation, og med begge former for modifikation kan vi enten ned- eller optone den facetrussel, som vores anmodninger indebærer. Vi kan være mere eller mindre høflige – eller mere eller mindre effektive.

Den interne modifikation optræder inden for selve anmodningen og kaldes også for modalitetsmarkører. Dem findes der temmelig mange af, og en af de mest anvendte er datidsformen. Hvis vi går til lægen for at få en recept, kan vi måske finde på at spørge: »Jeg ville høre, om jeg ikke kunne få en recept? – selv om vi faktisk vil have en recept her og nu. Med datidsformen giver vi anmodningen et lidt hypotetisk præg, der gør det nemmere for lægen at give afslag. Det samme gælder negationsformen »ikke«, som er en anden udbredt nedtonende modalitetsmarkør. Ved at bruge den antager vi egentlig, at vi ikke kan få en recept. Endelig er det også en nedtonende modalitetsmarkør at bede om hjælp i en ledsætning: »om jeg ikke kunne få en recept«. Dermed tilslører vi vores hensigt, som er at få lægen til at skrive en recept. Også på den måde tager vi altså høfligt hensyn til lægen og modificerer den overordnede strategi.

Datidsformen, negationen og ledsætningen er alle såkaldte syntaktiske modalitetsmarkører. De har alle med sætningens struktur at gøre, men der findes også modalitetsmarkører, der modificerer anmodningen på ordniveau. En af dem er den såkaldte underdriver. Den

kan vi bruge, når vi har behov for at underdrive, hvad vi vil have modtageren til at gøre for os. Vil man som forældre have sine børn til at dække bord til syv, spørger man måske: »Sætter I lige et par tallerkener på bordet?«. Ved at underdrive antallet af tallerkener, bestik, glas, servietter osv., der skal sættes på bordet, nedtoner forældrene truslen mod børnenes face og dermed altså det besvær, de vil have ved at påtage sig opgaven.

Vi kan også pakke vores anmodning ind og på den måde prøve at beskytte modtageren mod facetruslen. Fx kan en medarbejder i et konsulentbureau spørge sin kollega om hjælp med følgende omsvøb: »Kunne du ikke hjælpe mig med at lægge strategien eller sådan noget?«. Også her nedtones facetruslen på høflig vis i forhold til den overordnede strategi. Kollegaen kan efter sigende selv bestemme, hvad og hvor meget han vil hjælpe med.

Alle de her nævnte modalitetsmarkører nedtoner facetruslen ved at appellere til modtagerens negative face – altså vedkommendes behov for at gøre det, han eller hun selv har tænkt sig. De har alle sammen til formål at nedtone, hvor meget besvær modtageren egentlig vil have ved at gøre det, som afsenderen vil bede ham eller hende om. Men der findes også nedtonende modalitetsmarkører, der appellerer til modtagerens positive face, dvs. det behov, vedkommende har for at blive bekræftet i sin rolle.

Høflighedsmarkøren er en sådan modalitetsmarkør. Den kan vi bruge, når vi vil appellere til modtagerens samarbejdsvilje. »Vil du være sød at tage en kopi af kontrakten« kan en chef måske spørge sin sekretær. På den måde appellerer han til hendes positive face, fordi han bekræfter hende i den rolle, som han vil have hende til at spille: Hvis hun

kopierer kontrakten, er hun sød. Høflighedsmarkøren er endnu et eksempel på, hvordan vi internt – dvs. inden for selve anmodningen – kan udtrykke os lidt høfligere, end vi gør i den overordnede strategi.

Der findes mange andre høflige modalitetsmarkører end de her nævnte. Men der findes også uhøflige markører, der optoner den trussel, som vi udsætter andre for, når vi beder dem om hjælp. En af dem er overdriveren, der overdriver de omkostninger, vi vil pålægge modtageren. I stedet for at bede børnene om at sætte et par tallerkener på bordet, spørger forældrene måske: »Nu dækker I et bord, som vi aldrig har set magen til!«. Et andet eksempel er forstærkeren: »Nu dækker I simpelt hen det bord!« – og et tredje er bandeord: »Nu dækker I fandeme bord!«.

Optoninger som disse finder kun sted under nogle ganske særlige omstændigheder. Blandt andet kræver det som regel, at modtageren efter afsenderens opfattelse har pligt til at gøre det, vedkommende får besked på. Der kan også være tale om en gentagelse af en tidligere anmodning, som modtageren ikke har besvaret. Kort sagt optoner vi normalt kun vores anmodninger, når vi føler, at vi har krav på vores medmeneskers hjælp og måske dårligt kan klare os uden.

Afvæbnere og trusler

Den interne modifikation er den mest udbredte, men det sker ikke sjældent, at vi også griber til ekstern modifikation – også kaldet støttestrategier. De er placeret uden for selve anmodningen, men er tilknyttet således, at de enten op- eller nedtoner anmodningens facetrussel. På samme måde som de interne modalitetsmarkører kan støttestrategierne altså justere den overordnede strategi i enten

mere høflig eller mere effektiv retning. Støttestrategierne er mere omfattende end modalitetsmarkørerne, og som regel har de derfor også en større effekt.

Den såkaldte forbereder er en af de mest udbredte nedtonende støttestrategier. Den bruger vi til at indvarsle anmodningen uden at specificere den. På den måde forbereder vi modtageren på facetruslen – vi forbereder ham eller hende på, at nu kommer vi til at gribe ind i vedkommendes planer. »Nu skal du se engang« er fx en meget almindelig måde at indlede en anmodning på. Vi prøver at opnå modtagerens velvilje og interesse, før vi beder vedkommende om hjælp.

En anden meget udbredt nedtonende støttestrategi er baggrunden, som vi bruger til at begrunde, retfærdiggøre eller forklare anmodningen. På den måde prøver vi at legitimere, at vi beder modtageren om hjælp. »Jeg har smækket mig ude – må jeg ringe efter låsesmeden fra din telefon?« spørger vi måske naboen i det uheldige tilfælde. Vi forklarer, hvorfor vi har brug for hjælp, og søger på den måde at opnå modtagerens sympati.

Ofte bruger vi flere forskellige baggrundsstrategier i træk. Jo mere vi har brug for hjælp, jo flere bruger vi. En veninde, der flytter fra kæresten, spørger måske: »Jeg har spurgt alle andre, jeg kender, men de fleste skal til julefrokost, og jeg kan simpelt hen ikke klare flytningen alene. Og Poul vil ikke hjælpe, fordi det er mig, der har valgt at flytte. Har du mon tid et par timer? Jeg frygter også bare, hvordan det bliver pludselig at bo alene«. Alle baggrundsstrategierne her har til formål at legitimere, at veninden beder om hjælp.

Hvis vi er bange for, hvordan vores anmodning vil blive modtaget, kan vi også gribe til afvæbneren, som er en

tredje nedtonende støttestrategi. Den kan vi bruge til at foregribe modtagerens indvendinger. »Hvis du ikke er voldsomt stresset, kan du så ikke lave kaffe til mine gæster? De kommer lige om lidt«, spørger en medarbejder måske sin kollega, hvis han selv har travlt med at forberede et vigtigt møde. Hvis kollegaen er lige så stresset som ham, der beder om hjælp, får vedkommende derved mulighed for at give afslag.

Der findes mange flere nedtonende støttestrategier end de her nævnte, og vi bruger dem hele tiden for at beskytte vores medmennesker i de roller, de har valgt at spille. Men indimellem bruger vi også optonende støttestrategier, og så er hensigten en helt anden. Så gælder det ikke om at tage hensyn til vores medmennesker, men derimod om at få opfyldt vores egne behov om hjælp.

Truslen er måske den mest udbredte støttestrategi. »Hvis De ikke betaler faktura 2579 af den 27. januar 1976 inden udgangen af år 2000, vil De høre fra vores advokat«, kunne være et eksempel på, hvordan en virksomhed prøver at få en kunde til at betale en gammel faktura. Man kan også ty til moraliseringen: »Enhver anstændig virksomhed betaler sine fakturaer til tiden« – eller man kan gentage sin anmodning i det uendelige. Alle tre er optonende støttestrategier, som vi normalt kun bruger, når vi føler, at vi har krav på modtagerens ydelser – nøjagtig som det gjaldt for de optonende modalitetsmarkører.

Med både modalitetsmarkørerne og støttestrategierne kan vi altså op- eller nedtone vores anmodninger i forhold til den givne situation. Jo mere vi truer modtagerens face, og jo mere direkte den overordnede strategi samtidig er, jo mere må vi nedtone vores anmodninger. Og omvendt: Jo mindre vi truer modtagerens face, og jo mere høflig den over-

ordnede strategi samtidig er, jo mere må vi optone anmodningen.

Ørerne, der hører

Skulle jeg nu udstikke nogle retningslinjer for, hvordan vi begår os bedst muligt på arbejdspladsen som i hjemmet, så handler det om, at vi både skal respektere vores medmennesker og så vidt muligt også sørge for, at vores egne behov bliver opfyldt. Det kan vi blandt andet gøre ved at følge den konventionelle indirekte strategi, der på én gang signalerer høflighed og er helt utvetydig. Derfor er denne strategi netop også langt den mest udbredte.

Følger vi den ikke-konventionelle indirekte strategi, der i princippet er mere høflig end effektiv, fordi den giver mod-

tageren flere tolkningsmuligheder, risikerer vi, at modtageren stik imod hensigten bliver irriteret over ikke at kunne forstå vores budskab. Ja, måske opfatter vedkommende det endda som en ufor-skammethed, at vi ikke udtrykker os klart. Og omvendt: Hvis vi udtrykker os direkte i overensstemmelse med effektivitetsprincippet, risikerer vi, at modtageren bliver så krænket over vores direkte forespørgsel, at han eller hun ikke vil hjælpe. Og det er jo ikke særlig effektivt.

Hvordan vores anmodninger bliver tolket, afhænger kort sagt ikke kun af vores hensigt, men i høj grad også af situationen og modtagerens reference-ramme. Det afhænger af ørerne, der hører. Men det er en helt anden historie.

*Ann Catherine B. Talbro
cand.mag., PerspektX*

Om sprogets alder

Del 2. Før indoeuropæerne

Et betydeligt problem for den indoeuropæiske sprogvidenskab udgjordes længe af de såkaldt »oldeuropæiske« flod- og bjergnavne. Hans Krahe undersøgte dette materiale i 1950'erne, f.eks. i *Sprache und Vorzeit* (Heidelberg 1954), og fandt en betydelig strukturel overensstemmelse i et meget stort antal stednavne fra et område, der dækker det meste af det europæiske kontinent, fra Holland til Hviderusland, med tyndere besætning i England og på halvøerne i syd og nord. Krahe anså dette navnestof for at være af indoeuropæisk herkomst, og i en særlig kreds af stednavneforskere gik det for at være det ældste vidnesbyrd om indoeuropæisk sprog overhovedet. Det er ikke sært, at dette problemkompleks har spillet en betydelig rolle i diskussioner om det indoeuropæiske urhjem. Et særligt graverende problem er her, at den udbredte enighed om et sydrussisk urhjem modsiges af, at de oldeuropæiske stednavne ikke rigtig rækker ind i dette område, men overvejende klinger af vest herfor. Dette problem er for ikke så længe siden rykket ind i et helt nyt lys:

Den baskiske forbindelse

I en mesterlig artikel i *Transactions of the Philological Society* fra 1994 gennemgår den tyske germanist og lydtypologiker Theo Vennemann Krahes stednavnemateriale og undersøger, hvad der kan undersøges. Det er nemlig ikke alt, der kan det – navnlig kan ordenes betydning ikke bruges til noget videre. Det er ikke nok, at man kender indoeu-

ropæiske rødder, der minder om første stavelse af en række navne: Hvis man ikke har noget holdepunkt for, at stednavnenes gamle betydning har noget med det at gøre, som rødderne betegner, kan det lige så godt dreje sig om et helt andet sprog, hvor det er noget helt andet, der har heddet sådan. Og det er netop Vennemanns pointe, at de ting, der er tilbage at undersøge, nemlig ordformernes struktur, i alle henseender, hvor man kan afgøre, om der foreligger lighed eller ulighed med de kendte eller formodede indoeuropæiske forhold, peger tydeligt bort fra indoeuropæisk. Ordene har for mange vokaler, og det de forkerte, hvis det endelig skal være (markant overhyppighed af /a/ i klar modstrid med de indoeuropæiske sprogs altdominerende /e/), og de veksler efter kriterier, der ikke minder om noget fra indoeuropæisk kendt (/i/ og /u/ deltager i den accentbetingede »aflyd«, hvilket er helt ukendt fra indoeuropæisk). Der foreligger også en mere gennemført enkel stavelsesbygning, end man er vant til, og suffiksernes almindelige form stemmer heller ikke med, hvad man kender fra indoeuropæiske sprog.

Derimod stemmer det hele med baskisk! Vennemann konkluderer heraf, at de gamle europæiske stednavne stammer fra et eller flere sprog, der er i slægt med baskisk og dermed slet ikke er indoeuropæiske. At baskisk i dag er begrænset til et hjørne af Europa på grænsen mellem Spanien og Frankrig, udgør ikke nogen indvending mod den-

ne slutning: bjerge er oplagte tilflugtssteder, så Pyrenæerne er nu blot det sidste sted, hvor dette engang åbenbart langt mere udbredte folkeslag har kunnet overleve, ganske som keltiske sprog i dag kun findes på de vestlige frynser af Europakortet, og en vrimmel af sprog kun er at finde i Kaukasus, hvor deres forfølgere indtil videre har måttet lade dem være.

Ifølge Vennemanns måske dristige, men ikke urimelige slutning var det et medlem af den sprogfamilie, hvoraf baskisk er den eneste nulevende repræsentant, der som den første befolkningsgruppe rykkede ind i de områder i Europa, som isen forlod efter sidste istid. Da de fandt området ubeboet, havde landskaberne ingen navne, så derfor blev de navngivet af baskernes daværende stammefrænder.

Gennem alle senere befolkningsforskdyninger har en stor del af disse navne holdt sig, således at man stadig kan gribe den »vaskoide« karakter i de gamle stednavne: Senere tilkomne folkegrupper har fundet områderne beboet og har kunnet spørge, hvad stederne hed, og derfor hedder de i vidt omfang stadig sådan, som de blev navngivet af de første indvandrere i det isfri land.

Nu findes der andre sproglommer i Europa end baskisk, såsom etruskisk, rætisk, ligurisk og nordpikensk, alle i eller omkring Italien – mens samisk, finsk og estisk ligger uden for det her interessante område, og ungarsk er følgen af en kendt indvandring i 9. årh. e.Kr.; man kan derfor ikke være helt sikker på, at den bølge af indvandrere, der fortrængte protobaskerne, var lige præcis indoeuropæerne. Det store spørgsmål, som vi skal vende tilbage til, er, hvem der indførte agerbruget.

Europa har således – uden for det italienske og det finsk-ugriske område – haft

to store indvandringer siden sidste istid: først den »vaskoide«, der navngav landskaberne, og så indoeuropæerne, der hærgede og ødelagde, hvad de kunne.

Andre før indoeuropæere i Europa?

Dette udelukker dog ikke helt eksistensen af andre sprog end de »vaskoide« i Europa før eller samtidig med de tidlige indoeuropæere, og specielt for Vesteuropa har samme Vennemann i de senere år (f.eks. i en lang artikel i *Der Ginkgo Baum* fra Helsinki 1995) gjort gældende, at også et hamito-semitisk substrat må inddrages, når leksikalske levn fra de førindoeuropæiske sprog skal forklares. (Substrat taler vi om, når vi mærker en afsmitning at et tidligere sprog). I dette såkaldte »atlantiske« substrat genoptager Vennemann en tradition inden for keltisk sprogforskning, hvis fremtrædende navne er Morris Jones (i artikeln »Pre-Aryan syntax in Insular Celtic« fra 1900), Julius Pokorny (i en serie på 5 artikler i tidsskriftet *Zeitschrift für Celtische Philologie* 1927–30) og Heinrich Wagner, der i et forsøg på at forklare det typologisk meget fremmedartede indtryk, de levende keltiske sprog giver, har antaget indflydelse fra et senere tabt substratsprog, som mest af alt minder om oldægyptisk eller berberisk. Substrattanken var tæt på at dø af en overdosis i Wagners *Das Verbum in den Sprachen der britischen Inseln* fra 1958, der foreslår substratpåvirkning som forklaring på de mest påfaldende af de keltiske sprogs strukturtræk, som det kort efter lykkedes Calvert Watkins at forklare som organisk videreudvikling fra det indoeuropæiske grundprog, hvorved substrat som ide for en tid kom i alvorlig mis-kredit. I denne kritik synes det ikke at spille nogen rolle, at ingen andre indo-

europæiske sprog har taget en udviklingsmæssig drejning, der på nogen måde minder om de keltiske sprogs.

Stendyssekulturens sprog

Vennemanns nye ihærdige undersøgelse tyder nu stærkt på, at der alligevel er tale om et substrat, der inden for afroasiatisk har stået semitisk særlig nær, således at en længere række ellers etymologisk dunkle ord i germansk og keltisk kan forklares som »atlantiske« ved sammenligning med semitisk sprogmateriale. Den hertil svarende arkæologiske kultur er ifølge Vennemann megalit-kulturen, den der har leveret vore stendysser og jættestuer, og som er ophav til Stonehenge og en længere række store stenmonumenter i hele Vesteuropa og Nordafrika fra de første århundreder efter år 2000 f.Kr. (eller måske før, jf. nedenfor). Vennemann anser dette befolkningselement for at være kommet til Nordvesteuropa ad søvejen fra et tidligere centrum i Middelhavet, for derefter at blive trængt sydover af indoeuropæerne.

Grundlaget:

Et indoeuropæisk sprog?

I hele denne diskussion er det vigtigt at fastholde, at det evige skænderi om realismen i forklaringen på de indoeuropæiske sprogs ligheder ved den simple antagelse af en fælles oprindelse, parallelt med de romanske sprogs fælles oprindelse i de romerske soldaters latin, har antaget en helt ny dimension i og med at indoeuropæerne synes at være blevet fundet. Det er derfor helt uden berøring med nutidens viden, hvis det dekretes, at »det her proto-indoeuropæiske [...] i virkeligheden jo bare [er] en matematisk formel; det er en konstruktion, der viser relationerne mellem de indoeuropæiske sprog vi kender i

dag, men der er sikkert aldrig nogen der har talt det« (citater fra en indbudt ekspert i radioens »Leksikon« i efteråret 1999). Faktisk er det præcis det modsatte, der endelig har fundet sin ventede bekræftelse.

Hvad der viser sig i den overteoretiserede skepsis, er formentlig et udslag af de mindre eksakte videnskabers modeprægede svingninger. Hvis et fag savner objektive kriterier for at skelne rigtigt fra urigtigt, måles teorier sociologisk, nemlig på deres underholdningsværdi, deres grad af overraskelsesvirkning, hvilket giver helt uunderbyggede altomstyrtende forslag en ufortjent fortrinsstilling frem for forsigtige og seje forsøg på at forstå tingene ud fra en voksende sammenhæng med allerede indhøstede og velbekendte erfaringer.

I lingvistikken er det for tiden – uden for den rekonstruerende sammenlignende sprogvidenskab, der arbejder som den klassiske indoeuropæistik – forbløffende, så lidt der skal til for at få et sprog udnævnt til noget så ekstremt som kreolsprog (et ufuldstændigt lært sprog, som man bruger i al hast for overhovedet at have et kommunikationsmiddel), og omvendt så meget der kræves, før nogen kan bevæbne sig til at se et helt almindeligt slægtskab, der ikke er andet end simple dialektforskelle, der bare er fortsat og har vokset sig større med tiden. Dette kan kun skyldes mode: Det er for tiden en bedre satsning at påstå om et sprog, at dets ligheder med et andet sprog skyldes kulturelle kontakter, end at undersøge, om de kan være udslag af simpelt slægtskab; det første signalerer en vid horisont, der inddrager andre dele af verden end den rent sproglige, og det manifesterer en distance til det gamle forsknings-»paradigme« og betegnes uden blusel som

nytænkning, mens det andet bringer sin talsmand i fare for at blive klandret for et traditionsbundet snæversyn. Kontakt-løsningen bliver ofte kritikløst accepteret, mens en detaljeret bevisførelse for gammelt slægtskab ikke påhøres eller læses med den opmærksomhed, der skal til, for at den giver mening.

De forudsigelige følger er for længst indtruffet, nemlig at også de meget fjerne slægtskabshypoteser om genetiske forbindelser mellem hele sprogætter (nostratisk og den slags), som det kræver en enorm indsats bare at gøre sig bekendt med – for ikke at tale om at bidrage til dem selv – nu ofte erstattes af formodninger om ren forhistorisk kulturkontakt helt uden sprogligt slægtskab.

Den store guru bag dette er Trubetzkoy, der i en indflydelsesrig artikel, der udkom efter hans død i *Acta Linguistica* i 1939, foreslog en rent typologisk definition af begrebet indoeuropæisk: Når somhelst seks specificerede strukturtræk mødes i et sprog, er dette herefter at betegne som indoeuropæisk, og det skulle netop være ved en tilfældig sammenbringning af disse træk gennem kontakt mellem semitisk, finsk-ugrisk og kaukasisk, at indoeuropæisk selv var opstået. I vide kredse er dette tydeligvis det eneste, man bryder sig om at vide om den videnskabelige behandling af det indoeuropæiske sproglægtskab. Som jeg har påpeget i et kongresforedrag fra 1990 (genoptrykt i mine *Selected Papers* fra 1999), er det aldeles ubegrundet at lade indoeuropæisk være produktet, og de andre sprogætter producenterne, af en sprogblending – hvorfor lige denne rollefordeling? Og det er i fatal grad suspekt, at de seks strukturtræk netop udnævner de sprog til at være indoeuropæiske, som vi i forvejen anser for at være det – hvorfor stadig

dem, når tidligere kriterier for at bestemme dem har været så grusomt forkerte? Når denne »kontaktteori« overføres på store tidsafstande, virker dens prioritet endnu mere barok, idet den så må forudsætte, at forhistoriske folkeslag har haft lettere ved at komme i kontakt med fjerntboende, end folk fik i langt senere tid, hvor samfærdselsmidlerne ellers var meget bedre. Den forudfattede absurditet lyser ud af alt dette for den, der blot gider tænke sig om en lille stund.

Et morsomt intermezzo i den nævnte »Leksikon«-udsendelse er illustrativt og bringer os nærmere en afrunding: Programværtten afbryder eksperten og foreholder ham eksistensen af biologiske undersøgelser, der viser, at der har bredt sig to bølger af nyt genetisk materiale ind over Europa i forhistorisk tid, dels en bred bræmme fra Lilleasien, der tynder ud opad mod Danmark, dels en direkte vestgående kile, der trænger ind i Mellemeuropa fra Sydrusland, hvorved, som værten præciserer, vi nærmest har begge hovedteorier repræsenteret, altså både Renfrews agerbrugsavance-ment fra Anatolien og Marija Gimbutas' Kurgan-raid (se denne artikels første del i M&M nr. 3). Gæsten, der ikke rigtig bryder sig om det sidste, siger »ja, ja«, og de to enes da pænt om, at der ikke tegner sig et klart billede, der peger på et bestemt område. Imidlertid er begge genetiske bølger åbenbart helt alment accepteret og signifikant kontrolleret, og de er da også optaget i f.eks. Wolfgang Meids rapport i kongresrapporten *Sprache und Kultur der Indogermanen* fra Innsbruck 1998. Meid tilføjer her en tredje genetisk bølge, der har sit centrum i Baskerlandet; det kan kun være de vaskoide sprogs bærere, der efterhånden er trængt tilbage på det område, hvor baskisk nu tales (tre land-

kort med de genetiske bølgers forløb hos Meid krediteres alle til L. & F. Cavalli-Sforza). Kilen er klart det indoeuropæiske Kurgan-folks indfald, og bræmmen må afspejle agerbrugets fremtrængen.

Arkæologi og sprog

Af alt dette kan man formentlig kun danne sig ét generelt billede: Der er en klar og signifikant sammenhæng mellem arkæologi og sprog her, de nye kulturformer er blevet introduceret af virkelige mennesker, der har flyttet sig rent fysisk, enten i ekspansion eller på flugt. Da stednavnene er vaskoide, må det dermed sammenhængende folk være kommet først, formentlig fra Sydvesteuropa, som det genetiske kort indicerer, og indoeuropæerne er kommet væltende ind og har trængt alle tilbage vestover. Det efterlader spørgsmålet om den sproglige identitet på det folk, der indførte landbruget. For Renfrew er sagen klar, dette er indoeuropæerne. Han støttes af Vennemann, der også ser urindoeuropæerne i de lilleasiatiske agerbrugere, mens Kurgan-komplekset skulle være et sekundært udbrud fra en senere station i Mellemeuropa, hvorfra de indoeuropæiske sprog skulle have bredt sig, nu overvejende østover. Der er stadig problemet med heste- og vognterminologien, der halter, samt de afbræk i den bestående kultur, som steppefolket fremkaldte i Østeuropa. Marija Gimbutas har også undersøgt denne ældre kultur og fundet, at også dens spor kan følges tilbage fra en Balkankultur o. 4-5000 f.Kr. til en ældre kultur i Lilleasien. Heri har vi da nok det bedste bud på agerbrugets ophavsmænd.

Agerbrug og folkeblanding

Det er med tilbageholdt åndedræt, jeg af disse præmisser drager den følgende

konklusion, for det er aldrig behageligt at erklære sig uenig i resultater, der er nået af forskere, der flere gange allerede har bevist deres genialitet. Hvis man som jeg ikke kan få sig selv til at gøre det lilleasiatiske agerbrugssamfund til det indoeuropæiske urfolk, fordi denne ære er afsat til Kurgan-komplekset nord for Sortehavet, så mangler der et sprog, og så tvinges man til at acceptere, at den første agerbrugsinvasion enten ikke har sat sig varige sproglige spor eller er identisk med en kultur, hvis betydning man har undervurderet. Muligvis ligger sandheden i en kombination af disse faktorer. For selv om udbredelsen af agerbruget i sagens natur må være en sej og relativ fredelig proces, i hvilken et befolkningsoverskud blot er rykket lidt frem i territoriet og har ryddet og dyrket jorden, hvor den lå uudnyttet hen, må den tidligere befolkning af jægere og samlere have været langt mere spredt og langt mindre talrig, end landbruget senere muliggjorde, og ved den fortynding af det genetiske materiale, der siden hen korrelerer meget kraftigt med afstanden fra Lilleasien, og som må afspejle en reel folkeblanding, er det nok snarest de bedre organiserede og talmæssigt overlegne nybyggere, der har sat deres sprog igennem, samtidig med at de har lært deres værtsfolk at dyrke jorden, således at landbruget siden kan brede sig op igennem Europa fra sydøst til nordvest. I det videre forløb må dog begge gruppers sprog have givet efter for indoeuropæernes, da de kom væltende.

Skal man forsøge en sproglig identifikation af de første agerbrugere, kommer man vanskeligt uden om at tænke på de ikke-indoeuropæiske sprog i Lilleasien, urartæisk-hurritisk og protohattisk, der nu forbindes med de nordkaukasiske sprog (praktisk taget alle de

kaukasiske sprog minus den kartvelske gruppe, hvortil georgisk hører) og med dem indgår i et videre slægtskab, der bl.a. omfatter burushaski og baskisk. Uanset om man skal udvide familien og inkludere sinotibetansk og den gruppe af amerikanske indianersprog, der samles under betegnelsen Dene, er der grund til at forfølge sporet; for etruskisk indgår muligvis i denne gruppe. Det er påfaldende, at talordet 'tre', der er kendt fra etruskisk som *ci*, hedder *kik* på hurritisk; desuden stemmer den latinske titel *erus* 'herre' nok helt pænt med hittitisk *isha-s* /sxa-s/, men ikke som et indoeuropæisk arveord, for sammen med den luviske form *washa-s* er det kun forståeligt som lån fra protohattisk *ishap* /sxap/, der i pluralis hedder *washap*. Kunne protobønderne være etruskerne og deres lilleasiatiske slægtninge? Så ville der næsten være sat navn på alt.

Før den indoeuropæiske enhed blev opløst, har den naturligvis haft en forhistorie. Marija Gimbutas fører Kurgan-komplekset tilbage til et ældre område nord for det Kaspiske Hav, og ser forbindelseslinier ind i Centralasien. Også Johanna Nichols placerer nu det indoeuropæiske udgangspunkt (»epicenter«) inde nord for Indien, nærmest i Tadjikistan. Grundene hertil forekommer mig mere principielle end rent saglige, men ideen er på ingen måde umulig. Dette har dog intet med det indoeuropæiske grundprog at gøre, for et grundprog er, som nævnt i indledningen, så ungt, man kan gøre det: Vi søger efter sprogenes *sidste* fælles station før deres udspaltning.

Den indoeuropæiske sprogenheds alder

Spoler vi filmen om de indoeuropæiske sprogs udvikling tilbage, samles udvik-

lingstrådene i et punkt, der ligger 5–6.000 år tilbage i tid, og som befinder sig et eller andet sted nord for Sortehavet. Ved en ekspansion, hvori det teknologiske vidunder hesten har spillet en afgørende rolle, er dette folk så søgt ned i Lilleasien og ind i Europa, samt, direkte eller fra en eller flere mellemstationer, til de asiatiske egne, hvor vi finder de indoiranske sprog og tokharisk. Den danske arkæologiske nestor Johs. Brøndsted regner (f.eks. i *Danmarks Oldtid* fra 1938 og *Politikens Danmarkshistorie* bd. 1 fra 1969) med en brydningstid lidt før år 2000 f.Kr., hvor jættestuefolket forstyrres af det såkaldte enkeltgravsfolk, der især i Jylland gravlægger deres døde i høje og giver dem stridsøkser af en type, der i sten imiterer den åbenbart kendte, men ikke almindeligt udbredte bronzeudgave, med i dem og derved nærmest præsenterer sig som indoeuropæere. Omkring tusind år tidligere var den første agerbrugskultur ankommet, der også almindeligvis begraver de døde enkeltvis eller eventuelt i par, men til at begynde med uden pompøse gravgaver og aldrig i høje, og indimellem er det så, at dysser og jættestuer dukker op. Senere forskning har skubbet den absolutte kronologi og sætter nu agerbrugets indtog i Danmark til ca. 3900 og enkeltgravsfolket til perioden 2800–2400 f.Kr., men begivenhedernes sekvens synes uantastet (således overensstemmende P.O. Nielsen og »M.I.A.L.« i hhv. den danske encyklopædi og Encyclopædia Britannica Online). Man tør vel udlægge dette således, at (1) de sprogligt uidentificerede (måske etruskisk-kaukasiske) orientalske agerbrugere, (2) den semito-hamitiske megalitkultur, og (3) den indoeuropæiske Kurgan-kultur er ankommet hertil i denne rækkefølge, med godt et halvt årtusinds mellemrum. Det støtter også

det synspunkt, at det ikke er de første bønder, der er indoeuropæerne.

Andre indtrængere?

Omtrent samtidig med enkeltgravsfolket får Danmark besøg af en mere gådefuld kystbefolkning fra Østersøområderne. Et kvalificeret bud på denne kulturs identitet følger sig måske i et nyligt scoop i Odense-tidsskriftet NOWELE, hvor den levende legende F. B. J. Kuiper, kendt fra vigtige komparative studier fra 30'erne og 40'erne, i året 1995 behandler nogle formentlige substrator i germansk og i sin indledende orientering omtaler et låneordsstratum med en ejendommelig prænasalering af lukkelyd, hvis udbredelse er begrænset til germansk (et eksempel er eng. *club* vs. ty. *Klumpen*). Kulturelt har de næppe været nogen trusel, og deres spor er blevet på sprogsamfundets bund.

Røre i Sortehavet?

Vi kommer i vores oversigt heller ikke uden om et kuriosum, der hører med til det aktuelle billede: Geofysiske undersøgelser af Sortehavet påstås at vise, at det oprindelig var en slette, der blev overskyttet omkring år 5.500 f.Kr. ved en katastrofe, der meget minder om bibelens syndflodsberetning – således William Ryan & Walter Pitman i *Noah's Flood* (London 1999), der også foreslår, at denne oversvømmelse var startskud til agerbrugets indmarch i Europa. Det udelukker stadig ikke, at det var proto-etruskerne, der boede der og nu fik en rigtig god grund til at komme væk; men det åbner også den mulighed, at agerbrugerne i Anatolien og Kurgan-gruppen i Sydrusland engang var ét sammenhængende folk, nemlig indoeuropæerne. I så fald skal vi forestille os de indoeuropæiske sprogs ekspansion i flere bølger, og det vil være en opgave

for forskningen at efterprøve, om der – imod det hidtil erkendte – kan findes en dertil svarende lagdeling af sprogstoffet i afhængighed af, om det er kommet tidligt eller sent, eller om det indeholder mindelser om gamle dialektforskelle, der kan svare til forskelligheder inden for det gamle større territorium. Min egen fornemmelse er negativ – jeg har endnu til gode at se et eneste ordentligt eksempel på, at man når tilbage til forskellige grundprog, afhængigt af hvilke overleverede sprog man går ud fra. Ordet *hjul* må under alle omstændigheder være fra Kurgan-gruppen, men et landbrugsord som **h:árð:tro-m* 'ard, plov' (græsk *árotron*, walisisk *aradr*, oldnordisk *arðr*) kunne godt være fra en ældre bølge, selv om der er ikke er noget, der tyder på det. Endelig bør det formodes, at Kurgan-folket sikkert også har kunnet finde på at overfalde andre indoeuropæere, så der kan mageligt have været flere indoeuropæiske invasionsbølger i Europa, hvoraf de nuværende sprog i så fald overvejende må forventes at stamme fra den sidste. Og måske er det mindre relevant for forståelsen af de kendte indoeuropæiske sprogs udseende, hvornår de første indoeuropæiske talende folk er ankommet til deres historisk kendte geografiske placering, end hvornår de sidste er kommet. Måske er det nok, at den sidste invasionsbølge har rådet over ordet *hjul* og med det og alt hvad der hører med har kunnet tage ledelsen fra deres allerede bofaste slægtninge. Kun videre og stærkt forfinet forskning kan afklare, om der en nogen ræson i således at operere med indoeuropæerne mere end én gang. Over for alle disse overvejelser står dog stadig det iøjnefaldende faktum, at Kurgan-indtoget fra Ukraines stepper støder ind i en fremmed kultur, der selv har forbindelser til Lilleasien.

Her er det fremlagte materiale helt hjerteskrænde: Ifølge Gimbutas indeholder nogle af de ældste kunstgenstande fra den sydøsteuropæiske kultur skrifttegn, heraf nogle fra omkring år 5000 f.Kr. eller tidligere, desværre korte og totalt uforståelige, men alligevel højlig interessante som verdens måske ældste skrift overhovedet. Her kan man kun skrike af fuld hals: Grav videre, til I finder en tvesproget indskrift med holdpunkter for læsningen, for så er der den allerstørste sandsynlighed for, at den ene version er på nabosproget, der nok var intet ringere end det indoeuropæiske grundprog. Den gamle drøm om, at man en dag kunne have det held at finde det indoeuropæiske grundprog direkte overleveret i skriftlige kilder, ligger således slet ikke så langt fra realiteternes verden.

Sammenfatning og konklusion

Tilbage til sprogets alder: Europa blev åbenbart efter den sidste istid først indtaget af en befolkning, der talte et sprog, hvoraf baskisk i dag er eneste overlevende nære slægtning. Arkæologisk skelnes der (igen ifølge Brøndsted) alene i Danmark inden for det relevante tidsrum mellem kulturerne Klosterlund, Maglemose, Gudenåkultur, Kongemose og Ertebølletid – den sidste, så langtstrakt som ca. 5000–3000 f.Kr., har efterladt køkkenmøddingerne. Det er ikke til at sige, om nogen af disse skal identificeres som »vaskoide«, og om de har været indbyrdes beslægtede i sproglig henseende. Siden har der bredt sig en agerbrugskultur fra den nære orient op igennem Europa, øjensynligt uden at påvirke det sproglige landkort permanent (hvis det altså ikke er slægtninge til etruskerne eller fortroppen af indoeuropæerne). Imens har en semito-hamitisk sejlerbefolkning bredt sig i Vesteuropa,

og hos os er den ankommet før den næste store invasion, det med stor sikkerhed indoeuropæiske enkeltgravsfolk med deres karakteristiske gravhøje og imiterede bronzeøkser af sten. Da disse når os omkring midten af det 3. årtusind, kan de have været 1000, ja måske 2000 år undervejs fra den indoeuropæiske sprogenheds sidste opbrudsstation et sted i egnene nord for Sortehavet. Da indoeuropæerne ankommer, taler de nok ikke grundprog mere, men snarere et sprog, der er på vej til at udvikle sig til germansk, et indtryk, der styrkes af de allerældste germanske låneord i finsk, der menes at være optaget ganske hurtigt efter denne termin. Dette germansk skulle senere selv blive til grundprog, og en aflægger af det igen til fælles grundlag for alt det, vi kalder nordisk.

Den her forsøgte samlede forståelse har meget til fælles med Jared Diamond's formidende forslag i *Rise and Fall of the Third Chimpanzee* (London 1992), der lader den lilleasiatiske agerbrugskultur bevæge sig ind i Europa og her senere støde sammen med invasioner fra de russiske stepper og derved danne de indoeuropæiske sprog i Europa. Man kan kun være lidt skeptisk over for timingen: Hvis vore agerbrugere kom før, og gravhøjsfolket kom efter dyssefolket, kan den totale sammensmeltning af de før-indoeuropæiske agerbrugere og de indoeuropæiske kurganfolk først være sket på vandringens endestation. Dette er dog kun en nuance: So oder so er den danske befolkning af blandet herkomst, om end det klart nok er det indoeuropæiske element, der har sejret i sproget.

Jens Elmegård Rasmussen (f. 1944)
lektor i indoeuropæisk
Københavns Universitet

